

Білик Я. С.

Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ БЛИЗЬКОСТІ ЩОДО ПРОСТОРОВОГО ОРІЄНТИРА У СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ

Статтю присвячено розгляду прийменникових конструкцій на позначення безпосередньої близькості щодо просторового орієнтира у східностепових говірках Донеччини.

Розглянуто дієслівно-іменникові (займенникові) словосполучення з прийменниками 'близ'ко, по'б'іл'а, 'поблизу, 'поруч, 'поруч з, 'пор'ад ('р'адам), 'пор'ад з ('р'адам з), непода'л'ік, непода'л'ік в'ід, неда'леко в'ід, край, к'їнец', при (крім 'б'іл'а й 'коло), які виражають різні параметри горизонтальної близькості дії щодо просторового орієнтира. Відповідно, кожен із прийменників вносить у семантику словосполучення певний своєрідний відтінок значеннєвого або стилістичного характеру.

З'ясовано, що найбільшу близькість до просторового орієнтира передає прийменник при, позначаючи локальні відношення між дією й предметом або певним простором, поряд з яким відбувається дія в безпосередній близькості. У деяких випадках цей прийменник може позначати просторову близькість як синонім 'коло. Прийменники 'близ'ко, 'поблизу, непода'л'ік, непода'л'ік в'ід, неда'леко в'ід у значення просторової близькості вносять відтінок відносної віддаленості. Словосполучення з прийменником 'поруч + Р.в передають просторові відношення тісної близькості у розташуванні, місцезнаходженні об'єктів. Ідентичне значення має також прийменник 'пор'ад + Р.в. Спорадично виявлено синтаксеми з семантичним посиленням, яке досягається використанням двох семантично й функціонально тотожних прийменників 'р'адам і 'б'іл'а.

Особливістю словосполучень із складеними прислівниковими прийменниками 'р'адам з, 'поруч з, 'пор'ад з є те, що значення локальної суміжності передається в них як за допомогою лексичної, речової семантики першої частини ('поруч, 'пор'ад, 'р'адам), так і за допомогою формального (підсилювального) значення другої частини складеного прийменника з. Інші конструкції з прийменниками 'к'їнец', край означають дію, яка відбувається в місці, що межує з певним предметом або є частиною просторового об'єкта, окресленого формою родового відмінка.

Ключові слова: прийменникові конструкції, семантичні відношення, іменний компонент, просторовий орієнтир, горизонтальна близькість.

Постановка проблеми. Серед актуальних проблем теорії синтаксису питання окремих конструкцій займає чинне місце та становить значний інтерес як у теоретичному, так і в практичному плані. Основою у вченні про словосполучення є дослідження зв'язків між його компонентами, встановлення закономірностей і правил пропорційного вживання слів, встановлення факторів, які зумовлюють його структуру.

Наразі питання дослідження предикативних конструкцій з локативними відношеннями у східностепових говірках, встановлення їх семантики та структури й досі залишається актуальним і маловивченим. Цей факт зумовив актуальність пропонованої теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення синтаксису на діалектному рівні відзначається незначною кількістю досліджень, при-

свячених словосполученню. Питання функціонування предикативних структур із локативними відношеннями в різних говірках неодноразово було в центрі уваги дослідників. Так, максимально проаналізовані синтаксичні особливості локативних конструкцій як прийменникового, так і безприйменникового типу в слобожанських говірках (Сердюкова), деякі особливості синтаксису українських говірок Нижнього Подністров'я (Дзензелівський). Виконано структурно-функціональний аналіз синтаксичних властивостей частини середньополіських говірок (О. Юсікова); описано прийменникові конструкції західнополіських говірок (М. Перетяцько); розглянуто склад, функції, семантику просторових прийменникових синтаксем українських східнополіських говірок (Железняк); досліджено прийменникові структури напрямку руху

в українських говірках Буковини (Слинько), а також особливості говірок східних районів Харківської області (Лисиченко), Брюховицького району Львівської області (Приступа) та Чорнобильської зони (Гриценко) тощо.

Важлива інформація про синтаксичні конструкції, прийменники та сполучники подається в «Атласі української мови» та регіональному атласі українських говірок Північної Буковини К. Германа. Деякі питання про особливості синтаксичних структур окремих діалектів розглянуто у працях Г. Шила, В. Ващенко, В. Шимановського, І. Верхратського та ін. [1].

Постановка завдання. Зважаючи на викладе вище, метою статті є опис прийменникових дієслівних конструкцій на позначення безпосередньої близькості щодо просторового орієнтира у східно-степових говірках Донеччини, зокрема з прийменниками *'близ'ко, по'б'іл'а, 'поблизу, 'поруч, 'поруч з, 'пор'ад (р'адам), 'пор'ад з (р'адам з), неподал'ік, неподал'ік в'ід, неда'леко в'ід, край, к'і'нец', при.*

Завдання статті – розглянути в структурно-семантичному й функціональному аспектах особливості прийменникових предикативних словосполучень на позначення безпосередньої близькості щодо просторового орієнтира з іменними компонентами у східно-степових говірках.

Матеріал дослідження – матеріал, зібраний до трагічних подій у 2014 році у ста десяти населених пунктах Донецької області.

Виклад основного матеріалу. Просторовий (локативний) компонент семантичної структури речення вживається, як правило, при дієсловах власне-локативних, просторових дієсловах дії та процесу. Відмінна риса цих дієслів полягає в «наявності в їх конфігурації просторового постфікса (прийменника), який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну й морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем» [3]. Морфологічні варіанти локативної синтаксеми – родовий (Р.в.), знахідний (З.в.) та орудний (О.в.) відмінки.

Дієслова різних лексичних груп: стану, перебування, місцезнаходження, фізичної дії, руху виступають опорними членами конструкцій із прийменниками локативного значення. Залежними їх компонентами є іменники конкретно-предметної та просторової семантики, значно рідше в цій функції використовуються особові займенники й субстантивні прикметники.

Семантико-функціональний ряд прийменників за семантичною ознакою близькості щодо просторового орієнтира формують прийменники *'б'іл'а,*

'коло, 'близ'ко, по'б'іл'а, 'поблизу, 'поруч, 'пор'ад (р'адам), неподал'ік, неподал'ік в'ід, неда'леко в'ід, край, к'і'нец', при.

Найбільшу близькість до просторового орієнтира передає прийменник *при*, а прийменники *'близ'ко, 'поблизу, неподал'ік, неподал'ік в'ід, неда'леко в'ід* вносять відтінок відносної віддаленості у значення просторової близькості. Прийменник *'б'іл'а* в основному виражає загальну просторову близькість до предмета: *поклала при 'соб'і – чекала неподал'ік зупинки – стоїав 'б'іл'а 'церкви.*

Розглянемо найбільш широко представлені у східно-степових говірках дієслівно-іменникові (займенникові) словосполучення з прийменниками *'близ'ко, по'б'іл'а, 'поблизу, 'поруч, 'поруч з, 'пор'ад (р'адам), 'пор'ад з (р'адам з), неподал'ік, неподал'ік в'ід, неда'леко в'ід, край, к'і'нец', при,* які виражають різні параметри горизонтальної близькості дії щодо просторового орієнтира.

Досліджувані конструкції з прийменниками *'близ'ко, 'поблизу, 'поруч, 'пор'ад (р'адам)* означають просторову близькість дії до певного місця, пункту, предмета тощо [6, с. 210]. Однак кожен із прийменників вносить у семантику словосполучення певний своєрідний відтінок значеннєвого або стилістичного характеру.

Дуже близькими за значенням є словосполучення, що включають до свого складу прислівникові прийменники *'близ'ко, 'поблизу, неда'леко, неподал'ік в'ід.* Локалізацію за ознакою близькості передають прийменники *близ'ко, поблизу.* Конструкції із цими прийменниками передають значення просторової близькості з відтінком відносної віддаленості.

Аналізовані словосполучення із прийменниками прислівникового походження *'близ'ко* та *'поблизу* мають у своєму складі опорні дієслова статичної та динамічної чинності, зокрема:

1) фізичної дії (*ви'б'іл'увати, 'стройіти, зби'рати* і т. ін.): *ви'б'іл'увала 'поблизу сво'го дво'ра; 'стройілис'а 'близ'ко 'школи 'наово; викла'дала 'поблизу го'рода; 'висипали 'вуг'іл' 'поблизу дво'ра; зби'рав 'лист'а 'міати 'поблизу смо'роди'ни;*

2) стану (*'спати, си'д'іти, сто'їати* та ін.): *'стала і п'ід'слухала близ йіх к'ім'нати; 'спала 'близ'ко 'п'ічки; ли'жала 'поблизу де'рев; стано'вилас' 'поблизу 'входа;*

3) руху або переміщення (*'їхати, і'ти, но'сити*): *'їздили близ мос'та; хо'дила 'поблизу 'в'ікон/ викли'кала; нано'сила во'ди поблизу моло'дих де'рев; пере'ходив 'близ'ко троту'ара, а також дієслово 'бути: бу'ла 'близ'ко 'церкви; бу'ли 'поблизу оста'новки.*

Конструкції такого типу сполучаються з іменниками у Р.в. на позначення споруд, приміщень, господарської будівлі або її частин (*ви^екладавали 'близ'ко хфун'даменту; прода'вали поме^едори 'поблизу мага'зина; була 'поблизу дво'ра*); місць громадського користування (*ска'зав/ ш'об че'кала 'поблизу вок'зала; вий'ж'али 'близ'ко стад 'іона по пр'а'м'ій*) тощо. Іменники на позначення осіб, частин тіла, предметів побуту, транспортних засобів, які б входили до складу розглянутих конструкцій, у досліджуваних говірках не трапляються. Іменники названих лексико-семантичних груп входять і до прийменникових конструкцій з 'коло й 'б'іл'а.

Найчастіше вживаються 'близ'ко, 'поблизу + Р.в. іменників – назв географічних об'єктів, зокрема водних просторів, різноманітних ділянок на рівнині, шляхів сполучень, назв країв і країн: *'станц'ія зна'ходилас'а 'близ' центральної до'роги на Мар'іуполь; нас посе'лили 'близ'ко 'мор'а; 'близ'ко 'л'ісу зупи'нивс'а от'рад; роз'казували/ шо 'близ'ко Мол'дови земле'трус 'сил'ний п'ішов на 'іни'і ра'йони; о'с'ів 'жити 'поблизу Тай'ги назав'жди*. Особливостями цих словосполучень є поєднання зазначеного прийменника з іншими прийменниками, як *в'ід, 'б'іл'а, 'коло* (*зай'шла 'зовс'ім 'близ'ко в'ід 'л'ісу; 'стала 'поблизу 'б'іл'а став'ка; си'д'іла 'близ'ко в'ід в'ік'на; 'жили 'поблизу в'ід 'л'ісу*).

Відношення просторової близькості виражають словосполучення з прийменниковими зворотами *неда'леко в'ід* (*от*), *непода'л'ік в'ід* (*зна'ходиц'а ни'еда'леко в'ід кол'хоза; се'лилис'а неда'леко од 'р'ічки; 'бачи'ли непода'л'ік в'ід 'двору; 'стр'іла непода'л'ік в'ід мага'зина; зако'пала непода'л'ік в'ід 'вулиц'і*).

Синтаксеми цієї моделі становлять незначну групу. Передають неконтактну дію стосовно об'єкта. До складу цих структур входять іменники на позначення:

1) географічних об'єктів, міст, сіл, річок і под. (*отди'хали неда'леко од 'мор'а; живут' непода'л'ік од 'города; 'стала ни'еда'леко в'ід до'роги; зупи'нили ни'еда'леко од 'траси*);

2) предметів будівлі та її частин, споруд, насаджень і т.ін. (*за'билас'а ни'еда'леко од 'кур'ін'а; остана'вивс'а да'леко в'ід 'панс'кого 'саду; п'ід'ібрала ни'епода'л'ік от 'плош'і; роз'тавила ни'еда'леко од 'в'ікон; по'в'ісив ни'епода'л'ік од го'рода*).

Словосполучення з прийменником *'поруч + Р.в* передають просторові відношення тісної близькості у розташуванні, місцезнаходженні об'єктів. Ідентичне значення має й прийменник *'пор'ад + Р.в*. Опорними дієсловами виступають дієслова із зна-

ченням перебування, зміни місцеположення, спрямованої дії, перебування і т. ін.: *понас'тавила 'поруч іконо'стаса; похो'вали 'поруч дру'жини; садо'вила 'пор'ад 'н'ого; впус'тила 'поруч ко'лоди*. Конструкції з прийменниками *'поруч, 'пор'ад + Р.в* вимагають залежних компонентів переважно на позначення назв осіб, у ролі яких виступають, як правило, особові займенники (*про'несла 'поруч 'нейі; ви'нос'ат' 'поруч 'нейі; ста'вали 'пор'ад моло'дих; розкла'дали 'поруч 'себе*), тим самим указуючи, що місце дії чи розташування об'єкта знаходиться «впритул до боку людини» [5, с. 176]. Однак ці прийменники можуть поєднуватися також із назвами неістот. У такому випадку зафіксовано лише декілька прикладів: *'виросла 'пор'ад 'тойі 'хати; 'впала 'поруч 'дома; поса'дила 'поруч смо'родини*.

Спорадично виявлено синтаксеми із семантичним посиленням, яке досягається використанням двох семантично й функціонально тотожних прийменників *'р'адам і 'б'іл'а: 'р'адам 'б'іл'а ма'шини 'кинули 'колесо; 'р'адам 'б'іл'а вино'градника поса'ди'ли 'персики; от'правила 'р'адам 'б'іл'а 'себе; пок'лав 'р'адам 'б'іл'а 'р'ічки*.

Конструкції із залежним О.в. іменників сполучаються із складеними прислівниковими прийменниками *'р'адам з, 'поруч з, 'пор'ад з*, у яких прийменник з вказує на сумісність дії, розташування, місцезнаходження предметів (найчастіше двох) поблизу просторового орієнтира, зокрема, а також на місце з бічної сторони: *була при'стройена 'р'адам с пли'тою; жи'ли 'пор'ад із 'школою; 'ставл'ат' 'поруч з само'вар'ом чаи'ки; 'пор'ад з 'л'ісом 'вири'ли ви'ликий катло'ван; 'поруч з п'іс'чаним кар'йером 'времен:о 'жили у на'латках ро'боч'і; посе'ливс'а 'поруч з Та'расовою кри'ниц'ою із своїм с'імейством*. Такі структури вказують і на те, що місце дії чи об'єкта знаходиться поруч із людиною (впритул), тому залежними компонентами таких синтаксем виступають назви істот: *с'ідали 'р'адам з 'вну'ками; си'д'іла 'часто 'пор'ад з 'сином; хо'дили' 'р'адам з 'ними; хо'дили 'р'адам з 'двором; 'спати л'а'гали 'поруч із 'мамою; хо'дила тут 'поруч з не'в'істкою; став 'пор'ад із 'нейу; стано'вивс'а вс'о 'врем'а 'р'адам з 'братом*.

Особливістю словосполучень із складеними прислівниковими прийменниками *'р'адам з, 'поруч з, 'пор'ад з* є те, що значення локальної суміжності передається в них як за допомогою лексичної, речової семантики першої частини (*'поруч, 'пор'ад, 'р'адам*), так і за допомогою формального (підсилювального) значення другої частини складеного прийменника з, тобто як засіб вираження просторових

відношень виникає своєрідне «лексико-граматичне подвоєння, підсилення прийменника» [2, с. 535].

Предикативні структури з прийменником *при* у досліджуваних говірках позначають локальні відношення між дією та предметом або певним простором, поряд з яким відбувається дія у безпосередній близькості: *закопали при йа'ру; приглушило вже при 'част'і; виши'вала при 'клуб'і*. У деяких випадках в аналізованих конструкціях прийменник *при* може позначати просторову близькість як синонім 'коло (*остано'вилис' при до'роз'і; о'рали при л'ісо'в'ій поло'с'і; чи'кала при 'хат'і; за'пале'на при 'кожному' св'ічка; став при 'йавор'і*).

3. Іваненко звертає увагу на специфічну ознаку конструкцій з прийменником *при* – називання відтінку безпосередньої суміжності предметів, їх прилягання, зіткнення, указуючи при цьому, що цей відтінок значною мірою підтримується омонімічним значенням префікса *при-* [4, с. 6].

Іменники, які входять до складу цих конструкцій, уживаються в *М.в.* і позначають частини господарських споруд, хатніх речей, будівель, установ тощо: *понас'тавл'ували при стол'і 'лавок дл'а гостей; 'гр'ілас'а при п'еч'і; на'сажувала при 'крайу до'роги; пос'таве'ли при 'хат'і; при 'церкв'і була не'д'іл'на ш'кола; 'вир'івн'али при пере'їзд'і; ро'бив 'маст'іром при за'вод'і; пи'сала при інсти'тут'і; допо'мазала при 'храм'і*.

На основі прямого, локального значення словосполучень з прийменником *при* + *М.в.* можуть утворюватися різноманітні переносні значення не в просторовому плані, а в дещо інших аспектах: *прац'увала при кол'хоз'і; сп'івала при 'хор'і; стажир'увалас'а при 'Харк'івс'кому інсти'тут'і*. Такі структури не можуть вступати в синонімічні зв'язки із словосполученнями з прийменниками 'біл'а, 'коло, 'поблизу, які вказують на просторову близькість, оскільки вони не є взаємозамінними.

Словосполучення з *при* + іменники на позначення установ, навчальних закладів можуть мати паралельні форми з прийменниками *в* або *на* + *М.в.*, що виражають загальне просторове значення, інколи з певними відтінками внутрішньої залежності, на відміну від попередніх, що позначають просторову близькість предметів, явищ: *п'ідсп'івувала при церк'овному 'хор'і – була ве'дучою в колек'тив'і; зан'їмав'а стол'арно'ю робо'тою при за'вод'і – ро'бив на 'шахт'і – 'учиц'а в 'школ'і*.

До незначної кількості конструкцій входять залежні іменники на позначення частини людського тіла або одягу, біля якого гранично близько перебуває або знаходиться інший предмет: *'носит' при 'пойас'і; вкла'даєц'а 'спати при но'гах*.

Окрему групу становлять утворення, до складу яких входять назви осіб, виражені іменниками та займенниками: *'добре жи'ла при свек'рус'і; зали'шали 'л'ітом при ба'бус'і; був при о'нуков'і; 'вчивс'а при 'бат'ков'і; був при 'хвершал'і; сва'рив при 'л'уд'ах*. Такі структури зафіксовані не в усіх населених пунктах. У більшості випадків замість прийменника *при* вживаються 'біл'а, 'коло.

Конструкції з прийменниками 'к'інец', *край* означають дію, яка відбувається в місці, що межує з певним предметом або є частиною просторового об'єкта, окресленого формою родового відмінка [6, с. 210]: *жи'ве край 'л'ісу; с'їдали край стол'а; по'стройили к'інец' 'двору; ос'тавили к'інец' 'пол'а; ст'їрали край 'р'ічки; зби'ралис'а край до'роги*.

Форма *к'ін'ц'і* може вживатися з прийменником *в* (*у*), *на*: *си'д'ів в к'ін'ц'і к'ім'нати; закопали в к'ін'ц'і го'рода; по'хвала в к'ін'ц'і 'кладовища; жи'вуть в к'ін'ц'і 'вулиц'і; стали од:их'нут' на к'ін'ц'і до'роги; знай'шли на к'ін'ц'і 'р'ічки*.

Прийменник *край* також має ускладнений варіант – *на край'ю* (*хо'дила в 'школу на край'ю се'ла; жи'ве на край'ю 'города*).

Висновки і пропозиції. Отже, можна зауважити, що морфологічними варіантами іменної частини локативних синтаксем виступають у переважній більшості родовий відмінок, рідше орудний і місцевий. Місцевий і орудний відмінки в конструкціях з аналізованими прийменниками закріпилися здебільшого для вираження просторових орієнтирів, які вказують на контакт з предметом або його відсутність, вираженим відмінковою формою іменника, а знахідний і давальний – для вираження різноманітних характеристик руху в просторових орієнтирах.

Проміжне місце займає родовий відмінок, широко вживаючись як із першим, так і з другим варіантами вираження просторових відношень.

Предметом подальшого дослідження стануть інші локативні конструкції, а також об'єктні, часові, обставинні структури східностепових говірок (на матеріалі, зібраному в Донецькому регіоні).

Список літератури:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 245 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Москва – Ленинград. 1947. 575 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ. 1992. 224 с.

4. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові. Чернівці. 1974. 69 с.
5. Йова А.І. Прийменникові конструкції в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук. Сімферополь. 1963. 317 с.
6. Підвищений курс української мови / За ред. Л.А. Булаховського. Харків : Радянська школа. 1931. 490 с.

Bilyk Ya. S. FUNCTIONING OF ADJUSTMENT STRUCTURES ON THE DESIGNATION OF DIRECT DIRECTION NEXT TO SPATIAL ORIENTATION IN EASTERN STEPS

The article is devoted to the consideration of prepositional constructs for the designation of the immediate proximity of the porporal landmark in the eastern steppes of Donetsk region.

*Considered verb-noun (pronoun) phrase with prepositions **close, white, near, nearby, not far from, edge, at**, expressing various parameters of horizontal proximity to spatial landmark. Accordingly, each of the prepositions adds to the semantics of the phrase a peculiar shade of meaning or stylistic character.*

*It has been found that the proximity to a spatial reference is transmitted by the preposition **at**, indicating the local relations between the action and the object or the particular space near which the action in the immediate vicinity takes place. In some cases, this preposition may denote spatial proximity as a synonym for **circle**. Prepositions **near, not far from** the value of spatial proximity make a shade of relative distance.*

*Phrases with a preposition **near** + **Gen.case**. convey the spatial relationships of close proximity in the location, location of objects. An adverb **near** + **Gen.case**. has the same meaning. Syntaxes have been found sporadically with semantic amplification, which is achieved by the use of two semantically and functionally identical prepositions **near** and **near**.*

*The peculiarity of phrases with compound adverbial prepositions **next to (near)**, along with the fact that the value of local adjacency is transmitted in them, both by lexical, real semantics of the first part (**next**), and by the formal (intensifying) value of the second part of the compound preposition **with**. Other constructions with prepositions, **at the end, an edge** means an action occurring in a place adjacent to a particular object or part of a spatial object outlined in the form of a generic case.*

*On the basis of direct, local value of phrases with a preposition **at** and a local case various figurative values can be formed not in the spatial plan, and in some other aspects.*

***Key words:** prepositional constructs, semantic relations, noun component, spatial landmark, horizontal closeness.*